

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

R. VÁRKONYI ÁGNES

Gazdaság és társadalom a XVII. század második felében*

1. Robotrendszer és új vállalkozások a földesúri birtokon

A birtokmegosztás arányait a már korábbi tendencia szerint a nagy birtoktestek kialakulása határozta meg. Ebben a félévszázadban azonban ez a folyamat úgy tetőződik, hogy az államhatalom, a magyar és osztrák főúri réteg és a katolikus egyház kezében összpontosul a földtulajdon. Az elosztás arányai pedig kíméletlen, végtelen harcok során alakulnak ki. Az 1650–1660-as években még erős köznemesi birtokok száma az 1670-es évek után megfogyatkozik a konfiskációk és a főúri nagybirtok terjeszkedése miatt, vagy a családok kezén részekre töredezik. Csak a század utolsó évtizedeiben növekszik ismét lassan a nemesek közepes nagyságú földtulajdona. Végig a félévszázad folyamán pedig sokasodnak a jelentéktelen kisnemesi birtokok.

Közben a földbirtok tulajdonmegosztás értékarányait minőségileg módosító változás is lezajlik: a mezőgazdaság és ipar üzemei a nagybirtokosok kezében összpontosulnak. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a főúri, egyházi és kincstári birtokokon megszorodnak a különböző malmok, feltűnnek a kor jellegzetes ipari üzemei, a vas-officinák és üveg-officinák, a nagy serfőző házak. A váruradalmak megfognak, nagy ingadozóssággal a magánbirtok rovására növekszik a kincstári földtulajdon, s a csaknem teljes mértékben a fiscus kezébe került bányák körül létrejönnek a bányászat igényeit szolgáló, de egyéb ipari létesítményekkel is bővülő hatalmas kincstári birtoktestek. 1686 tavaszán Szatmár, Szabolcs, Bereg, Ugocsa, Borsod, Zemplén, Abaúj, Szepes, Gömör vármegyékben összesen 518 elkobzott birtok és birtokrész volt a kincstár kezén. A magánbirtokon belül értékarányokban a nagybirtok javára ismét nagy eltolódás következik be a félévszázad folyamán.

A század közepén a királyi Magyarország félkaréján a főúri uradalmak láncolata húzódik végig. A Zrínyi testvérek az Adriától a Muraközig terjedő uradalmihoz Batthyány Ádám négy nagy uradalma kapcsolódik, majd a Nádasdy, Eszterházy, Zichy család s a Széchenyiek 1650–1660-as években növekvő nagy birtokkomplexumai következnek. Észak-Magyarországon a Pálffyak, Lippay György, a Forgách család, Wesselényi Ferenc, Thököly István s a Csákyak kezén koncentrálódik a földtulajdon. A sort az Észak-Kelet-Magyarországon és Erdélyben összesen mintegy 30 000 jobbágyháztartást magába foglaló Rákóczi birtokok zárják le. 1670 után Zrínyi Péter birtokai kamarai kezelésbe kerülnek, Zrínyi Miklós csak időlegesen kamarai kezelésbe vett uradalmát Zrínyi Ádám először bérletbe adja, majd halála után ez is a kincstárra száll. Részben hasonló sorsra jut Nádasdy Ferenc és Wesselényi nádor birtoka, részben pedig más főurak

*Részlet a Magyarország története III. kötetének „Magyarország gazdasága és társadalmi és társadalmi viszonyai a XVII. század második felében” című nagyobb fejezetéből. – A szerk.

– Eszterházy, Rottal János – kezébe kerülnek. A kamarai kezelés súlyos megrázkódtatásai érik a Thököly és Rákóczi birtokokat is (1683–1694). A Batthyány, Eszterházy, Zichy, Széchenyi, Pálffy birtokokat viszont kevésbé érintik a korszak viszontagságai. A század végére a Dunántúlon Eszterházy Pál herceg kezén van a legnagyobb kiterjedésű és a visszafoglalt területekből is növekvő földbirtok. Növekvő tendenciát mutat vagy régi nagyságában restaurálódik az egyházi birtok, a veszprémi és győri püspökség, valamint a tihanyi apátság nagy uradalmaiban. Felső-Magyarországon a nagy politikai pereket követő zavaros birtokviszonyok csak lassan állapodnak meg. Viszonylag gyors regenerálódás csak a bányakamarákhoz csatolt birtokon tapasztalható. A Rákóczi testvérek 1694-ben veszik át és osztják meg családi örökségüket, a csaknem az egész északkeleti országrészen átívelő roppant uradalmakat. A század utolsó két évtizedére kialakul több magyar főnemes család, a Bercsényiek, a Károlyiak hatalmas birtokkomplexuma.

A változó időket sértetlen birtokkal átvészelt néhány magyar főúri család – mint az Eszterházy, Pálffy, Batthyány, Károlyi, Zichy, Bercsényi család – és a visszafoglalt területekből hatalmas birtoktesteket nyert új földesurak kezén koncentráldódik a földbirtok. A félszázad folyamán egyre növekvő számban indigenatust nyert osztrák, olasz arisztokraták és vállalkozók a Harruckern, Savoyai, Harrach, Heister, Trautson, Salm, Stahremberg, Sinzendorf, Schönborn, Althan család tulajdonában is sok birtok fordul meg.

A virágzó köznemesi birtokokat először az 1650–1660 évtizedek török hódoltságai, majd a Wesselényi-mozgalom megtorlása ürügyével lezajló fiscalizáció nyírálja meg. A Szuhay, Bónis, Keczer, Fekete, Ispán, Szepessy, Radvánszky és más családok birtokai elpusztulnak vagy szétszóródnak a kamarai kezelés, a sorozatos birtokcseré és nem utolsósorban a főúri rend birtokmanipulációi s a növekvő munkaerőhiány következtében. A század végén több család, mint a Vay, a Radvánszky család végeláthatatlan pereskedések során kezdi összeszedni széthullott birtokrészeit. A török kiűzésével felszabaduló területeken a köznemesség csak hosszú jogi bizonyító eljárások és a jus armorum, a fegyverválság címén lefizetett összeg fejében kaphatta vissza birtokait. Viszonylag szerencsésebb helyzetben azok a köznemesek vannak, akik a török területekkel már korábban kapcsolatot tartottak, mint pl. a nógrádi nemesek, akik a század utolsó évtizedében építik tovább birtokaikat. Itt a Ráday család kezén meggyűlő birtok alkotja majd a Túróc, Zólyom, Trencsén s néhány északkelet-magyarországi megye – Sáros, Szatmár, Ung, Ugocsa, Szepes megye – közepes birtokkomplexumaival együtt a mezőgazdasági termelésben földesúri önkezelésű gazdálkodás bázisául szolgáló köznemesi birtokot.

Jól tükrözi a földbirtokmegoszlás változásának a főurak és az államhatalom kezén felgyülemelő, a köznemesség és a kisnemesség köreiben pedig elaprózódó folyamatát az 1696. évi dicalis összeírás. Kilenc megye – Baranya, Bars, Esztergom, Moson, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala – 1555 falva közül több mint egynegyed (27,4%) töredék-birtokokra oszlik, a helységek több mint a fele (56%) pedig nagyobb birtokegyüttesbe illeszkedik oly módon, hogy nagy többsége (40%) a nagybirtok tartozéka.

Az uralkodóosztály kezén levő birtokok nagyságrendi megoszlásának földrajzi elhelyezkedésére jellemző, hogy a királyi Magyarország nyugati, északnyugati és északkeleti külső karéján kialakult nagybirtokok nagyjából továbbra is megmaradtak, a török hódoltság egykori határait, majd a kisebb-nagyobb részekből összeálló középbirtokok és a falunyi, részfalunyi vagy jobbágyteleknyi kisnemesi birtokok láncolata jelzi. Az Alföld

pedig a mezővárosi és jász-kun pusztákat körülfogó nagybirtok hazájaként őrzi meg majd a török uralom és a Habsburg állam birtokpolitikájának emlékét.

Erdély birtokviszonyait a királyi Magyarország, Horvátország és a török területek viszonyaitól általában a nagyobb állandóság különbözteti meg. Bár alaposan lecsökkenve, de mégis tovább élnek a nagy fiscalis váruradalmak, s noha több magyarországi fő- és köznemes jut beházasodás vagy vásárlás útján itt birtokhoz, az országra mégis az egyes nemes családok folyamatos kezelésében levő birtok a jellemző. 1650–1657 között és 1685 után itt a kincstári tulajdon növekszik.

A mezőgazdasági termelés már korábban kialakult, két, társadalmilag meghatározott üzeme, a parasztgazdaság és a földesúri majorgazdaság mintegy évszázados küzdelme a XVII. század második felében áttöri a szűken értelmezett agrár kereteket, a nagybirtok árutermelésre épülő kereskedelemmel és ipari üzemekkel bővül, vagy kapcsolódik szervesen össze. Ilymódon növekszik tovább a földesúri birtok fölénye a kiváltságokkal nem rendelkező társadalmi osztályok gazdasága felett.

A földesúri majorsági gazdálkodásban ugyancsak átrendeződés figyelhető meg. „A földesúri magángazdálkodás megerősödése a XVII. század derekára . . . nemcsak főúri dominiumokon, hanem egy sor jómódú középnemes birtokán is kimutatható.” Ekkora „tör előre a majorgazdálkodás Erdélyben is, elsősorban a fejedelmi birtokon, de magán földesuraknál is.” A század közepén a szántóterület 15–30%, a hegyaljai szőlők több mint a fele földesúri kezelésben van. Ez az arány félévszázad alatt lényegében és általánosságban nem vagy nem sokat változott. Annál nagyobb a változás a gazdálkodás összetétele, súlya, a majorságnak a földesúri gazdaság és az országos gazdaság egészében elfoglalt helyzete tekintetében.

A földesúri kezelésben levő birtok területe általában nem csökkent, de nem is növekedett.

A Zrínyi testvérek muraközi és horvátországi jól kiépített erős majorságai 1670-ben virágoznak, a kamarai igazgatás alatt is tovább éltek, területük azonban némileg szűkebbre szorult. Bár Csáktornyan a majorsági szántóterületek mellett már korábban is jócskán számoltattak paraszti béreleteket és pusztákat, 1670–1674 között a majorsági szántók 42%-a kerül paraszti bérlők kezére. Új szántókkal bővül viszont 1648–59 között a Batthyány család rohonc-szalonaki majorsága, bár a polyanici majorra Batthyány Ádám 1648-ban ismét jobbágyokat ültet. Nádasdy Ferenc nemcsak legsikeresebb birtokgyarapítója az 1650–60-as évtizednek, hanem majorépítő igyekezetben is kitűnik főúri társai közül. Elődeitől öröklött virágzó majorságait újabakkal növeli, s nyilván eredményes majorépítésének következtében az alsólendvai, lenti-uradalmakban ugyanúgy tud tovább gazdálkodni a kincstár, mint sok más, többek között a csejtei uradalmában. Ennek ellenére ő is adott ki majorsági földet és rétet árendába jobbágyoknak. A kamarai kezelésből a XVII. század első felében az Eszterházyak birtokába került a fraknoi és kismartoni uradalom majorjain a földesúr egész korszakunkban eredményesen, egyenletesen gazdálkodik, noha az antai majort időközben jobbágyoknak adta bérbé.

Felső-Magyarországon az 1650-es években jól kezelt allódiумok tartoznak Wesselényi murányi, polonkai, lubenyiki uradalmához. Csáky István szepesváraljai majorságai később sértetlenül kerülnek kincstári kézre. Virágzó majorjai vannak Észak-Magyarországon a század 1650–60-as éveiben a Thököly családnak. Északkelet-Magyarország legnagyobb kiterjedésű uradalmi, a Rákóczi birtokok földesúri kezelésbe vett tartozékai

viszont a XVII. század közepét követő években megfogyatkoznak. 1651-ben Lórántffy Zsuzsanna jobbágyoknak árendába adja a Gömör megyei majorsági földeket, 1669-ben pedig Báthory Zsófia megengedi, hogy a szilágysomlyói uradalom jobbágyai majorság-földjeit a kaszálókkal, halászó vizekkel s erdőkkel együtt felosszák és „annak hasznát, ususát vehessék.” Az 1694-i összeírás szerint sok a pusztuló, évek óta nem művelt majorság. Az ecsedi uradalom épületei romokban, a munkácsi uradalom hajdan jólfizető szántó-földjei elgazosodtak. De a fiatal Rákóczi nagy energiával kezdi meg újjáépítésüket követve a Károlyiak, s Bercsényiek majorépítő igyekezetét.

Köznesemi birtokokon összességében nem hozott területi gyarapodást a majorsági gazdálkodásban ez a fél évszázad. 1670-ig már súlyos bevágásokkal és veszteségekkel ugyan, de tendenciájában még növekedést mutat a tehetősebb köznemések, törekvő kismesek majorépítő igyekezete. Bónis Ferenc füzéri, Szuhai Mátyás halmaji, Kátai Ferenc encsi, Keczer András verebélyi, a Bay család madai majorjai, Iványi Fekete László nyolc vármegye területén szétszórta fekvő jószágain épült majorjai sok köznesemi gazdasággal együtt az 1671. évi birtokelkobzásoknak esnek áldozatul, értékes allodialis szőlőkkel együtt. A hegyaljai allodiális szőlőket először kamarai kezelésben műveltette a kincstár, majd mikor emiatt teljesen tönkrement itt a szőlőművelés, úgy, hogy új telepítésre volt már szükség, bérletbe adta.

Allodiális gazdálkodás ott folyt, ahol az már a királyi Magyarországon korábban megindult. Az 1650–1660-as években még virágzó török földesúri majorokat elsöpörte a háború. Új földesurak pedig a visszafoglalt területeken csak elszórtan vagy egyáltalán nem kísérleteznek még a berendezkedés első éveiben majorsági gazdálkodással.

Korszakunkban általános becslés alapján úgy tűnik, hogy a felszámolt, szétrombolt és az újonnan létesített majorok nagyjából kiegyenlítették egymást, tehát a földesúri majorsági gazdálkodás területi kiterjedése leállt. Ennek mélyenfekvő, a gazdasági fejlődés egészét meghatározó okai vannak.

Néhány, főleg az ország nyugati sávján elhelyezkedő majoroktól és az igényesebb munkát kívánó szőlőktől eltekintve a földesúri uradalmakat, szántókat, kaszálókat jobbágyi szolgálatban végzett munkával művelik. Még a teljesen kivételes helyzetű fraknoi uradalomban, ahol a tehetősebb telkesgazdák egész tömege váltotta meg szolgáltatását egy összegben, s ahol a majorokban fizetett, állandó alkalmazottakat is tartanak, a majorsági tartozékok körüli munka jelentős része jobbágyok úrbéri köteleessége. Nincs nyoma, hogy alkalmazottakkal vagy bémunkásokkal dolgoztatnának akár olyan jól kiépített, régi hagyományokkal rendelkező uradalmakban is, mint a Batthyányaké vagy Nádasdy Ferencé. Wesselényi Ferenc murányi uradalmában „a tisztartók parancsa szerint” szántanak, vetnek, aratnak. Jobbágmunkával művelik Vay Ádám ajnácskői, Bónis füzéri uradalmát éppen úgy, mint a füleki, szendrői, serkei allódiúmok.

A földesúri gazdaságokban a jobbágyok munkaszolgáltatásának igénybevétele elvileg korlátlan mértékű. A korabeli urbáriumok, méginkább a jobbágypanaszok „mindig”, „egész héten” „szünet nélkül”, „amint kívánják” megfogalmazásokkal fejezik ki, hogy az évi 52 nap robot már csak régi emlék. A szőlőművelésben és az állatgondozásban már korábban kialakult a bérben végeztetett munka gyakorlata. E félévszázadban e téren ingadozások és érdekes változások figyelhetők meg. A Zrínyi birtokokon az 1650-es években a kevésbé igényes szőlőgondozási munkát jobbágyszolgáltatásként követelik meg. Gyakori lesz, hogy az állatokat több uradalom a falvakra adja ki hizlalásra. Az uradalmak

fizetett személyzete számszerűen nem növekszik, de összetétele módosul. Elsősorban a mezőgazdasági munka szakszerű irányítását és ellenőrzését végzők, helyenként az állatgondozók javára. Az udvarbíró, számtartó, csúrbíró, ispán, kulcsár, kulcsárinas, pallér, esetenként „hites emberek”, a vincellér, szőlőpásztor, kertész, pincés feladatköre szinte üzemszerűen megszabott, a gazdaságok korábbinál ésszerűbb termelését szolgálja. A mezőgazdasági üzemeken belül a korszerűsítés tendenciája kétirányú. Növelni akarják a hozamokat és a munkaerőt szinte végletesen igyekeznek kihasználni. A jobbágyi munkát minél gazdaságosabb felhasználásának kísérletei észlelhetők. A lakó- és munkahely távol-sága már sokat mérlegelt tényező a mezőgazdasági jobbágy munka felhasználásában. A ledniczei uradalomban, akik „a majorkodástul messze laknak . . . azok majorkodással és heti szerjással ne terheltesenek”. (1669) Viszont Rovnárol az uradalmi rendtartás megjegyzi: „ezen kis falu, minthogy majorságunkhoz közel vagy, minduntalan sok szolgáltjuk vagy . . .”. Az udvarbírók feladata a jószágot jövevényekkel népesíteni, vigyázni, hogy egyenletesen terheljék a colonusokat. Figyelniök kell az udvarbíróknak arra, ahogyan a jobbágyok „ravaszgából” csökkenteni akarják munkakötelezettségeiket. Ha több, magát jólbíró jobbágycsalád húzódott fél telekre, akkor egyenként egész telek után járó munkát kell tőlük behajtani. Kötelességük megakadályozni, hogy marhájukat, ökrüket eladják a jobbágyok, vagy zsellérségre szálljanak „az munkát kerülvén”, esetleg magukat jól bíró igás colonusok robotmentességgel járó kötelezettséget vállaljanak, például juhászságot, mint az ungvári uradalomban. A jobbágyi szolgálat teljesértékű kihasználását célozzák az olyan elgondolások, hogy a hét elején vagy naponta este adják ki a munkát, nehogy azzal „reggel teljék a nap”, vagy ha az eső miatt egy-két óráig szünetel a munka, azt másnap kell behozniok. Az úrbéri kötelességben végzett munka minőségét kívánják biztosítani a szántást, vetést, boronálást vigyázó „hites emberek.” Ellenőriztetik az aratást, cséplést is. Thököly meghagyja az udvarbíróknak, hogy a mathás és gyalogszerekek mellé állított pallért ő maga is gyakorta ellenőrizze, nem hagyja-e „jutalomért, égetett borért” henyélni, maguk hasznát keresni a jobbágyokat. Számátalan udvarbírói levél bizonyítja: teljesen tisztában vannak az úrbéri szolgáltatásként végzett munka rossz minőségével, mintha a XIX. századnak küldenék üzeneteiket, amikor majd Balásházy foglalja össze a robot értéktelenségének immár több évszázados tapasztalatait.

Hasonló gonddal írják körül a bérben végzett munka lehető legteljesebb kihasználásának módozatait. Megszabják az étkezésre szánt időt, a vincellérnek minden kapavágásra figyelnie kell. II. Rákóczi Ferenc sokoldalúan mérlegeli a szőlőmunka minőségét, sőt a bérezési rendszert már úgy alakítja ki, hogy a munkaerőkínálat időszakos hullámzását is figyelembe veszi, és a korai kapitalizmusra emlékeztető szigorral követeli meg, hogy minden percet kihasználjanak. Aki rosszul kapál, büntetést fizet.

Megkövetelik, hogy a termelés egyes szakaszait, eredményeit az udvarbírók „diáriumban” rögzítsék rendszeresen. Az ungvári uradalomban „hites emberekkel” kell feljegyeztetni, mennyi magot visznek ki vetésre, és hova, melyik földdarabba „mennyi búza, gabona, árpa és zab és egyéb leguminákat vetnek”. A betakarításkor pedig nemcsak a keresztekot kell tanúk előtt megszámolni, hanem próbacsépléssel ellenőrizni, mégpedig 2–2 a „javából” és „szegényéből”, hogy mennyit ereszt „és hány köből vagy véka lészen belőle”. Regestrumot kell tenni az udvarbíróknak arról is, hogy hol, melyik szőlőben mennyi majorságbor terem, s gondosan felvélni a hordókra a legfontosabb adatokat. Az állattartó majorságokban megszabják a paripákra és szekeres lovakra naponta kiadandó és

kiadható abrak mennyiségét. Utasítás szabályozza több uradalomban a szarvasmarhák után kívánt borjak, a sertések után a malacok számát, s hogy a majorosné a szárnyasjóságtól mennyit tartozik évente szaporítani. Meghatározott mennyiségben rögzítik a várható vaj, tőr, bőr mennyiségét. Nemcsak a juhászoknak kell rovást tenniök, hanem a majorosgazdának is tudnia kell, hányszor „tépi” (fosztja) a majorosné a gondjaira bízott ludakat. Ellátást a jobbágyok a mezőgazdasági munkák végzésekor már nem kapnak úgy mint régen. Sőt a majorsági alkalmazottak és a várnép, udvartartás élelmezése is a korábbinál feszebb normák szerint történik. Feljegyzésekben rögzítették eddig is az asztalokra kerülő étel, ital költségeit, az egyfőre eső cipő sütésére engedélyezett lisztmennyiséget. Most azonban szinte puritán a takarékoság és szigorú az ellenőrzés. A munkácsi, sárospataki uradalomban a sáfárnak mindennemű felhasznált fűszerről, minden kiló húsról, sóról el kellett számolnia. Mindez most válik általánossá, a földesúri gazdaság szerves egységébe illesztve figyelemreméltó jelentőségűvé. A szántók és a szőlők rendszeres trágyázására, a gazosabb, rosszabb földeken háromszori szántásra, a jó, „tisztított”, „mosott” vetőmagra, a gondos betakarításra és körültekintő tárolásra vonatkozó utasítások összességükben azt mutatják, hogy a földesúri majorságokban a termelési eljárásokat tekintve bizonyos változás előjelei észlelhetők. Bár a föld megművelése általában két- és háromnyomásban folyt és a majorsági földek beletartoznak a falvak egységes nyomásrendszerébe. A szakszerűbb gazdálkodás igényét fejezi ki a mezőgazdasági szakirodalom kelenődése. Lippay *Calendarium oeconomicum*-ja 1661 után gyorsan még két kiadást ér meg, népszerű kertészeti munkája is (1664).

Megfigyelhető a jobb, gazdaságosabb termelés igényeinek tendenciája a majorsági állatgazdaságokban is. Öreg, terméketlen, satnya állatok következetes szelektálásában még a parasztgazdaságok hagyományos tapasztalatai érvényesülnek, de az olyan elhatározások, hogy „a jobb fajokat” szaporítsák, már a földesúri gazdaságokban rejlő lehetőségeket vetítik előre. Eszterházy Pál svájci teheneket vesz (1680). Thököly állatbetegségekhez értő embereket tartat majorjaiban. 1684-ben tengeri búzán (kukoricán) neveltet malacokat, a „szépfajú gyermeklovaikat” bélyegezteti és az igás marháknak „jó meleg hidlásos pajtákat” építtet. Rendszeres gyakorlat, hogy savót s a malmok korpáját mintegy üzemszerűen hasznosítják a sertéshizlalásban. Erdőgondozás, erdőgazdálkodás első jelei a nagybirtok gazdálkodásban tűnnek fel. Mégpedig a bányauradalmakban éppen úgy, mint a főúri birtokokon a gazdaság bővítésével összefüggésben.

A majorsági szántókon a föld minőségétől függően elsősorban gabonát termesztnek. Növekszik a komló, a len, a kender termesztése. A fejlesztés az ipari növények javára vall, feltűnik a dohány. A kerti veteményekre, a kertben termesztett tengeri búza-kukoricára, káposztára, a „melegágyban” nevelt salátára, s a nemesített gyümölcsökre ugyancsak nagy gondot fordítanak.

A majorsági termelés másik fejlesztési iránya a szőlőgazdaságra mutat. A Hegyalján az 1670. évi termés java a főúri és nemesi szőlőbirtokon termett. (Szuhay 169, Keczer András 187, Keczer Menyhért 135 1/2, Bónis 52, Ispán 52, Szepessy Pál 72 hordó bort termő szőlőket birtokolt.) Zrínyi Péternek itt 43, Nádasdynak 32 hordót termő szőlője volt, a Rákóczi szőlőkön kívül. A tokaji uradalom egyetlen szőlője, a tarcali Szarvas szőlő egymaga 100 000 Ft értékű. Azonban a majorságokban csak kisebbik része termett annak a gabona- és bormennyiségnek, amit az uradalmak piacra vihettek. A Batthyányak birtokán 1651–58 között allodiális eredetű csupán a borjövedelem 12–18%, míg a

dézsma 49%-ra is felmegy, a hegyvából származó bor pedig átlagban 36%. Nádasdy sárvári uradalmában az 1670. évi 18 160 forintnyi jövedelem 19%-át a borkimérés haszná teszi ki 3450 forinttal, ebből a saját kezelésű szőlőkből származó eladott s a helyi kocsmákban kimért bor ára 2700 forintos tétel, ami az összjövedelem 14,5%-a. A szőlőben gazdag muraközi uradalom 1679–1680. évi borkészletének csupán egynegyede majorsági hozam, a többi a paraszti adóborból származik. Jóval több bor folyt be Csáky István pincéiben is paraszti szolgáltatásból, mint gondosan műveltetett majorsági szőlőiből.

A földesúri üzemek állatgazdaságáról keveset tudunk. Igásállatot általában a majorságokban elenyészően keveset találunk. Táji adottságok szerint számottevő rét, a szénakaszálás a majorok tetemes állatállományára utal. Helyi hagyományok mellett a piacviszonyok sokoldalúan befolyásolják a földesúri állatgazdaság jellegét. A Zrínyiek allódiumaiban magas a tehén- és a juhállomány, nagyarányú gyapjú-, juhtúró-, sajttermelés folyt. Tejelő szarvasmarhák tenyésztésére következtethetünk Eszterházy Pál és Károlyi Sándor gazdasági levelezéséből, Bercsényi felesége, Csáky Krisztina majorjaiban „szőke marhákat” tartottak. Wesselényi murányi uradalmában 2211 ökröt, 516 lovat, 202 tehenet, 2450 sertést és 10 806 juhot jegyeztek fel, szendrői majorságában eladásra marhát neveltek, diáriumban rögzítik a vaj- és túrótermelést, a baromfit, a méheseket. Juh- és fejőstehén-tenyésztésre vall Czobor Bálint utasítása holicai majorosa részére. A Rákóczi család felső-magyarországi és erdélyi majorságainak bőséges szarvasmarha- és juhállománya a század végére megfogyatkozik. Nem tudjuk, hogy II. Rákóczi György 1655–56-ban még virágzó balásfalvi ménese a századközép méneseivel együtt miként vészelté át a fejedelmi hatalom összeomlását és a század háborúit. II. Rákóczi Ferenc viszont majorjaiban a fejős tehenek számát szaporítja, „minthogy mindenütt az igen kívántató.” Thököly uradalmaiban vaj, túró, sajt, gyapjú haszonra tartanak teheneket és juhokat. Gyakori jelenség, hogy sovány marhát vásároltak az uraság össze s a majorban felhizlaltatva adja tovább. „Szép fiatal marhákat az ő idejében szegény embertől, ha olcsón beszédet, és marháink között neveltet, hasonlóképpen öregmarhát is az ő idejében gyűjtet és hizlaltat, az ilyenekből is proventusunkat augealhatja” írja 1684-ben Thököly. Az ungvári uradalomban az olcsón összevásárolt sovány marhákat kiosztják a falvakra, ott a jobbágyok tartoznak felhizlalni (1668).

A földesúri állatkereskedelelem jövedelme azonban csak részben származik a saját tenyésztésű, vagy a saját hizlaltatású állatból, a nagyobbik részt különböző jobbágyszolgáltatások révén nyeri (juhdézsma) vagy kényszerfelvásárlás útján szerzi be az uraság. A nemesi marhakereskedelemben jórészt összevásárolt és nyereségre továbbadott állatot közvetít. A futó török nyomában megjelenő nagybirtokosok külterjes állatgazdasággal kezdik itt az életet, mivel az a legkevésbé költséges és az Alföldön a táji adottságok és hagyományok is erre ösztönzik őket.

A földesúri gazdaságban a majorsági mezőgazdasági termelés intenzívebbé vált, de nem következett be itt olyan döntő változás, amely lekötné, kimerítené azt a nagymennyiségű jobbágyi munkaszolgáltatást, amelyet minden forrás elviselhetetlenül terhesnek, soha addig nem tapasztalt sokaságúnak mond. Valóban, a robot felhasználásának összetétele is azt mutatja, hogy annak egy jelentős részét nem a mezőgazdaság, hanem a földesúri gazdasági tevékenység más ágai, a kereskedelem és az ipar kötik le.

A XVII. század második felének legszembevetőbb gazdasági változása, hogy a földesúri gazdaságok a kereskedelem mellett iparral bővülnek ki. A Zrínyi testvérek

1650-ben nyitják meg a csabari vasbányát, építik ki vas-officinájukat, majd próbálkoznak új vasbányanyitással. Régi és új huták, hámorok működnek a Wesselényi és a Rákóczi uradalmakban. Az ország harminchárom papírmalma közül nyolcra bizonyos, hogy a földesurak most alapították (Pálffy, Rákóczi, Kubinyi). Az uradalmakban lisztelő, kásátörő, olajütő, kalló, kötő s fűrészmalmok dolgoznak, nagy sernevelő házak létesülnek. Murány tartozéka egy officina-vitraria (1663), a Bercsényi birtokain két „üvegcsúrt” tartanak nyilván, a Rákóczi családnak Zbóron, Munkácson, Regécen és másutt voltak üveghutáik. II. Rákóczi Ferenc regézi üveghutájában évi 100 Ft-os támogatással Verlagsrendszerrel 3000 darab üvegholmit – poharat és különböző minőségű „karikákat” – termeltet. Szelepcsényi György a Pozsony megyei Gombán rövidéletű posztómanufaktúrát létesített. A földesúri birtokon már korábban is működtek malmok, huták, hámorok (Thurzó, Batthyány, Rákóczi), de most lesznek mennyiségileg és minőségileg jelentősek, most alakulnak ki a XVIII. századi keretek körvonalai és néhány üzem (papírmalmok, a regézi üveghuta, több serfőző üzem, vashámor stb.) megéli a XIX. századot.

A földesúri gazdaság ipari üzemekkel való bővítését több tényező határozta meg. Az udvari hitelviszonyok s az állami monopóliumok miatt a marhakereskedelem szűkebb térre szorul. Nagyobb az iparcikk-kereslet és jobban jövedelmez. Több a nyereség és jobb a kicsikarható haszon. Egyik indítékáról Pálffy Pál szól kamarai felterjesztésében, amikor üveghuta alapítását indokolja: „Az arany, ezüst, ón, ólom bányászata úgy is tilos már . . . tehát csak az üvegfűvást, salétromfűzést, cement és kőfejtést üzhetjük, mert ez nem tilos” (1635). A másik indíték a táji adottság kihasználása, a piac igénye, a vas-, és a faeszközök és a sör konjunktúrája. 1687-ben egyetlen uradalom, a lednicei, a budai vár építkezéseihez 580 ezer rövid és 327 ezer darab hosszú zsindelet, 10 500 vékonyabb, és 3300 vastagabb lécet, 7000 hídoszlopot és 2700 különféle szálfát szállított. Montecuccoli, Savoyai Jenő vaseszköz-rendeléseiről szűk terünk miatt még említést sem tehetünk.

A hámorok, huták, az „officinák” néhány mesterrel és jobbágyrobottal dolgoztak: a favágást, szállítást, fűtést, a malmok körüli munkát jobbágyok látták el. Batthyány és Rákóczi Erzsébet birtokán jobbágy asszonyok és lányok rendszeres kötelessége a fonás, a krasznai jobbágyok azért panaszkodnak földesúr asszonyukra, mert „két font kender után 10 rőf vászonra fonalat kér”. A szepesváraljai Csáky uradalom jobbágyfalvainak megszabott kötelessége a lenfonás. Lehetséges, hogy a korabeli tömegruházkodás fehérnemű-szükségleteit kielégítő „magyar vászon”, „falusi vászon” néven forgalomban levő vászonszükségleteit részben a robotban készült fonalat feldolgozó uradalmi takácsok műve. Általában a nagybirtok szélesebb körű iparúzásának kezdeteire mutat, hogy az uradalmi személyzethez sokhelyütt üvegyártó, hutás, takács, serfőzőmester, a kályha és egyéb cserepeket préseléses eljárással gyártó és más ipart is üző új keresztények (Batthyány, Szelepcsényi, Rákóczi birtokok) tartoznak.

A hámorok munkaerőviszonyai rendkívül változatosak: a többféle munkafázisnak megfelelően többféle munkásra van szükség (nyersanyagszállítás, zúzás, fűtés, olvasztás, kovácsolás, áru fuvarozás). Bér munkásokat csakis az olvasztásnál és a vasműben találunk – Zrínyi vas-officinájában 200 munkás dolgozott. A fuvarozást, a favágást, tüzelést, a fűjtatók működtetését azonban mindenütt jobbágyok végzik robotban vagy minden egyéb tartozásokat ezzel megváltó szolgáltatásként. Hogy mennyire lényeges tényező a jobbágyi munkaerő, arra a csiki vashámor viszonyai figyelmeztetnek. Az erdélyi állam tulajdonában levő vashámor üzemeltetésére Apor István ad embereket – vagyis jobbá-

gyait –, s ezért évente 5 mázsa vasat kap (1685–1698), 1698-ban pedig már övé a vashámor teljes műveltetésének joga és a termés egyharmada. A század második felének az úriszéki perei és a jobbágypanaszok azt mutatják, hogy egyre inkább az iparúzással kapcsolatos munkák miatt tiltakoznak. A komlószedést, fonást, favágást, fuvarozást, tüzelést tagadják meg. A nagybirtokon létesülő ipari üzemek munkája az egyes iparágakban ugyan különböző mértékben, de mégis jelentős részben a jobbágyrobotra épült. A jobbágyi munkaerő soha addig nem tapasztalt mértékű kihasználására vall a jobbágyözvegyek, asszonyok, lányok gyertyaöntő, pálinkafőzésnél segédkező vagy fonás kötelessége, s a malmok körüli robotban végzett munkák. Tudunk „embervonó szárazmalom”-ról, „két ember hajtotta őrlómalom”-ról. Hihetetlenül nagymennyiségű a szállítás és az ezzel járó rakodás robotban való elvégzetése. A földesúri gazdaságok ipari üzemei sok esetben egyértelműen árutermelők, de hogy általában milyen mértékben és mennyiben törték át a nagybirtok határait, ma még nem tudjuk megmondani.

A földesúri vállalkozás harmadik ága a kereskedelem, ugyancsak minden addig ismertnél nagyobb mértékben vette igénybe a jobbágyi munka eredményét és a munkaszolgáltatást. Mivel a források egybehangzó tanúsága szerint a földesúr nemcsak majorsági termékeivel, hanem ipari termékekkel is kereskedett és igen jelentős hányadban, helyi és időszaki adottsagoktól függően is mezőgazdasági cikkeit a jobbágygazdaságok termék-szolgáltatásából növelte (nona, decima), közvetítő jellegű volt, a fuvar és a rakodás többszörösen is növelte a jobbágy robotterheit. A gabonát, bort, marhát közvetítő Batthyányak, a német fejedelemségek áruforgalmi lehetőségeivel számoló és sóval, borral kereskedő Nádasdy Ferenc, a nagyszámú kereskedelmi faktorial dolgozó, Zágrábban „Officina-mercatoria”-t tartó, marha, bor, gyarmatáru, textíliát üveg, majolika, hal, só, olaj, fa- és vásáruval kereskedő, mézet, rezet, textília, felvásárló és eladó Zrínyi testvérek és a Frangepán család, vagy a sókereskedelmi vállalkozásokban részes, sörházakat tartó Eszterházy Pál tevékenységének részletes felindézése helyett elég, ha Bethlen Miklós valiomását ismerjük, mert félreérthetetlenül kifejezi, hogy a kereskedelem nyereségére számítva kapcsolódott be a kor áruközvetítésébe.

„Hajlandó voltam a tisztességes kereskedésre is. Bort ősszel mindenkor sokat igyekeztem szerzeni, ha láttam, hogy a magam majorság- és dézsma-, egyszóval, hogy a jövedelemborom nem elégséges, minden szükségre és korcsmára, ebben nem is vesztettem. Búzát is sokszor, mikor olcsó volt, sokat beszedtem, egyszernél többször ebben sem vesztettem. Sóval is kereskedtem s ebben sem vesztettem, sőt e háromból nyertem majd minden értékeket . . . Ökörrel, sertéssel is néha, de ebben néha szerencsétlen voltam.” A század végén Apor István, Bercsényi Miklós, II. Rákóczi Ferenc is, marha-, só és sórkereskedelmi ügyleteket bonyolított le nem különben az egyházi rend olyan képviselői, mint Lippay György vagy Szelepcsényi érsek, aki mázsaszámra szállított mézet Sziléziába.

A Wesselényi-mozgalomban elmarasztalt köznemesek szinte egytől egyig a kereskedelemről nyerték fő jövedelmi forrásukat, elsősorban borból, mint Vitnyédi, Szuhay, Szepessy Pál vagy a Keczer testvérek, akik viszont serföző házuk termékét is piacra dobták. Adatok sokasága bizonyítja, az 1680-as években Somogy, Baranya, Hont, Tolna, Szabolcs, Sáros, Győr megye nemessége körében seregszámra megy a borral, mézzel, hússal, faáruval kereskedő nemes.

Nagyobbszabású hitelügyletekkel, a kor legjövelmezőbb vállalkozásával a nagybirtok urai közül korszakunkban gróf Kollonics Lipót és Széchényi György győri püspök foglalkozott, ez utóbbi testvéröccse viszont tőzsérkedéssel szerezte vagyonát.

A már korábban differenciált földesúri gazdaság tehát a XVII. század második felében az ipari termelés és a kereskedelem irányába ható fejlődés tendenciáját tanúsítja. Hol helyezkedik el az általános fejlődésben? A feudális társadalmi rendet erősítő és a feudalizmus kötelekeinek feszülő társadalmi erők harcában?

A nagybirtok keretei között az ipari tevékenység nyersanyagbázis (bányák, erdők), energiaforrás (víz, fa) és munkaerő tekintetében a feudális földtulajdonra és többé-kevésbé jobbágyrobotra épül. (Másutt is: Ausztria, Lengyelország, Oroszország). Meghatározóan befolyásolja a következő évszázadban a feudalizmus szűk keretei között zajló manufaktúris fejlődés milyenségét, ütemét és minőségét. A világi és egyházi nagybirtok ipari, kereskedelmi vállalkozásai, élve a gazdaságon kívüli kényszer számos lehetőségével, maguk alá gyűrték a jobbágykereskedelmet, a falusi, mezővárosi céhes ipart, fölébe kerekednek a városi kézművesek és kereskedők tevékenységének is. Ilymódon gátolták a társadalmi munkamegosztás egészséges, a feudális kiváltságokon kívül élők tömegerejéből táplálkozó fejlődést, magukban hordták korlátjaikat, hosszútávon bukásukat. Ugyanakkor akarva-akaratlanul rövid távon ösztönzői is a fejlődésnek. Egybekapcsolják az ipart és a mezőgazdaságot. Emellett a feudális földtulajdonra épülő, közvetítő kereskedelemmel és iparral bővülő gazdálkodás egyik fontos jellemzője, hogy nem képezhet már gazdaságilag zárt feudális rendszert. Hiába igyekszik ezt a zártságot államhatalmi és tudati tényezőkkel megvalósítani. Gazdasági szükségletei minduntalanul engedményekre kényszerítik. A kereskedő és a malmokat, officinákat létesítő földesúr nem növeli majorságait, sőt azok egyrészét – igaz, hogy többnyire a rosszföldüeket, a piactól távolesőket – kénytelen visszatenni jobbágyainak. Szakembereket fogad fel és támogat.

Amikor Lórántffy Zsuzsánna 1651-ben jobbágyainak árendába adja a Gömör megyei majorsági földeket, Báthory Zsófia pedig 1669-ben megengedi, hogy a szilágysomlyói uradalom jobbágyai „magunk saját majorságföldrünket, kaszáló réteinket maguk közibe oszthassák”, a gazdaságot egészében tekintő célszerűségből teszik ezt, s az engedmények mindig az uradalmak más irányú bővítésével (vashámornytítás, fűrészmalmok) vannak összefüggésben. I. Rákóczi Ferenc a serfőzőüzem bővítésével egyidőben bocsájt „árendára falukat” (1668., 1669.). Podhering lakóit teljes egészében felmentik a mezőgazdasági munkák alól, viszont sörfőzőmester keze alatt kell, a már igen összetett üzemegységet alkotó serfőzőház számára dolgozniok. Ha a jobbágy ebben a félévszázadban megválthatja az úrbéri munkaszolgáltatást pénzre vagy fuvarra, az többnyire a földesúri gazdaság belső átszervezésével van összefüggésben. A gazdaság egészével együtt „mozog” a termény- és pénzszolgáltatás arányában megfigyelhető változás is. Igaz az is, hogy a jobbágy-munkaerő mérhetetlen kizsákmányolása árán, de a földesúr mégis nagyobb gazdasági beruházásokat hoz létre, mert műhelyek, raktárak, bányák, malmok és mi több, „officinák” együttesét építteti meg. Most tűnik fel a földesurak gazdasági levelezésében, udvarbírói, provizori utasításokban az „indusztriálkodjék” kifejezés. Értelme annyi, hogy ügyesen, szorgalommal szervezze üzemi egységgé az uradalmat: a malmok soha ne álljanak, mert álltukban romlanak, az „üres” időkben a sörfőzésre természetett árpát öröljék, a jobbágyokkal pedig ősszel és télen, a mezőgazdasági munkák után hordassák meg a kohók, üstök, katlanok alá szükséges fát. Az így „indusztriálkodó” földesúri birtok nem lehet már önellátó bár az

uraság szeretné, ha nem kellene pénzt kiadnia, nyersanyag – árpa, komló, gyümölcs –, és szerszámok, eszközök – üstök, katlanok – vásárlására kényszerül. A bér munka aránylagos növekedése is a gazdaság ipari létesítményekkel való bővítésével van összefüggésben – amint azt korszakunk elején a Zrínyi birtokon, korszakunk végén a vas- és üveg-officinákat létesítő, az üzemszerű sörfőzést külföldről behívott szakemberek vezetésével üző II. Rákóczi Ferenc gazdaságában látjuk.

A főúri, nemesi ipari vállalkozások aránya a mezőgazdasági üzemhez képest elenyésző, de a jövedelemben már jelentős tényező. – A Zrínyiek gazdaságában a kereskedelem csak a csabari officinaműködése után lett nyereséges. Ennek ellenére eltúloznánk a főúri ipari vállalkozások jelentőségét a korszak termelésében, ha nem hangsúlyoznánk, hogy a nagybirtokon döntő és uralkodó fölényben van a mezőgazdaság. Jelentősége nem rövidtávon, hanem a történelmi fejlődés hosszabb összefüggéseiben számottevő.

A XVII. század második felében a földesúri birtok ipari vállalkozása az államgazdaság egészével összefüggésben a fejlődés két tendenciáját hordozta magában. Az egyik tendencia a feudalizálódás. A jobbágyi robotmunka üzemszerűen beépül a földesúri kereskedelmi, ipari vállalkozásba. Végig a XVII. században sok példát látunk ennek kiterjeszkedésére. Jellemző, hogy Károlyi Sándor száldobágyi üvegghutájának költségvetésében 1722-ben a jobbágyrobot, az ingyen munkaerő billenti erősen a jövedelem oldalára a befektetéssel szemben a mérleg nyelvét. Az Eszterházyak dombóvári több üzemegységből álló sörfőzőházának termelése a jobbágyok kényszerfelvásárlási kötelezettségén nyugodott. A XVII. század második felében azonban igen erős a fejlődés egy másik tendenciája is: a bérleti rendszer, a vállalkozói érvényesülés, mint azt több uradalomban látjuk (Thököly, Rákóczi, Zrínyi). Feltűnik a „Verlag” rendszer kezdetleges formája is; Thököly Izmail vállalkozóval sörfőzésre, II. Rákóczi Ferenc Hutnik Tamás üvegművessel üveggyártásra köt megállapodást. Ezek szerint a nyersanyagot, az energiát a földesúr mint a föld tulajdonosa bérletbe adja, a szállítást is vállalja jobbágyai fuvarkötelességére, viszont pénzzel is támogatja az üzemet szakszerűen vezető és a szervezőmunkát végző vállalkozót. Ilyen differenciáltan gazdálkodó, ipari üzemmel bővülő birtokokon tűnnek fel a szabadmenetelű, vagy más szabadságot élvező parasztrétegek. Mindez természetesen nem közvetlen kiváltója a társadalmi fejlődésnek, hanem úgy, hogy láncreakciókat indít el s hullámoztat végig az egész ország gazdasági-társadalmi életében. A jobbágyosság az ipari és kereskedelmi vállalkozáshoz végzett robotmunkája során új közösségi ellenállási energiákat gyűjt magába, s maga is megkeresi, kieroszakolja az új vállalkozási, pénzszerzési lehetőségeket magának. A társadalmi és gazdasági érdekek feszültségei áttörnek a jobbágy-földesúr viszonyt. A gazdaságot az agrártermelés, ipari vállalkozás és kereskedelem hármas egységben látó, rendkívül mozgékony földesúr típusát megtestesítő Zrínyi Miklós, Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc az, akik a közteherviselés, nemesi adófizetés bevezetésében látják a robbanásig feszülő osztályellentétek egyik biztonsági szelepét, abban, hogy a „közönséges” terheket, a közterheket, vagyis az állami adót a nemesség is fizesse, s ily módon arányosabb legyen a teherelosztás, kisebb a kiváltságokkal nem rendelkezők állami megterhelése. Ez alapja lehet a nemesi reformpolitikának.

Hogy mennyire bonyolult a visszahúzó és előrelendítő erők harca, mennyire egymásba ékelődtek a retrográd és progresszív tényezők, de mégis milyen lehetőségek rejlenek az iparral és kereskedelemmel kiegészülő földesúri gazdaságban, azt bármelyik ilyen nagybirtok belső viszonyai híven tükrözik. Legjellemzőbben talán a Zrínyi testvérek

birtokain figyelhető mégis meg. A századunk közepére mérhetetlenül megnövekedett robotot [Muraköz: heti 6–7 nap telkenként] a két Zrínyi fivér kegyetlenül behajtotta. Birtokaikon szigorú kereskedelmi monopóliumot vezettek be: 1641-től só, 1642-től fát és faárut, 1653-tól pedig bármilyen árut csakis a földesúr faktoraitól szabad vásárolni és a felvásárlás is a földesúr kizárólagos joga. De ez a jobbágyság egyes csoportjait hallatlanul megterhelő rendszer más jobbágycsoportoknak új lehetőségeket biztosít. A Zrínyi uradalmakban a kereskedelmi utak menti helységekből és a tenger mellékén élő jobbágyok helyzete jobb, mint a mezőgazdasági területek lakóié. A tenger melléki uradalmakban több „burger” lakik. Az 1650-es években kezdik bevezetni, hogy a fuvarozásért bért vagy más ellenszolgáltatást adnak már és nem robotban követelik, mint korábban. A só fuvarozásért például a jobbágyok 2, 2 1/2 vödör só és annak szabad értékesítési jogát kapják. A Zrínyi birtokok gazdasági jövedelem-struktúrájában a döntő változást először az 1640-es években kibontakozó nagyszabású sókereskedelem készíti elő, majd pedig a vasbánya és vas-officina működése következtében lesz a gazdaság egésze jövedelmező. Míg 1610-ben a legfontosabb kiviteli cikk a faáru (árbóc, deszka, evezők, gerendák, szerszámnyelek stb.), 1651 után fokozatosan a vasérc és vasáru (szerszámok, szögek, kulcsok, zárok) lett a legfőbb hasznot hozó kereskedelmi cikk. Még az 1670–72. évi számlák szerint is a vasérc és vascikkek eladása jövedelmezett legjobban, noha nagy tétel a marhakereskedelem. Ezért tervezi Zrínyi gazdasága bővítését úgy, hogy újabb vasbányát akar nyitni (1655–1656), és ezért van módja telepítésre, jobbágyvédelmi intézkedésekre, a jobbágyrobot csökkentésére. Mikor a közel másfélmilliós értékű (1 400 000 Ft) Zrínyi birtokok kamarai kezelésbe kerülve az elkobzás anarchikus, szabad rablással és rombolással járó körülményei után megindul újra a gazdasági élet, a gazdálkodás a mezőgazdaságra szorul vissza, 1676-ban a muraközi jobbágyok terjedelmes felterjesztése szerint a robot elviselhetetlenül megnövekedett, mert a negyedtelkesek is egész héten át kötelesek robotolni, nemegyszer 5–6 hétig egyfolytában távoli allódiumokon. Romlott a korábban már kedvezőbb körülmények közé került Kulpa menti uradalmak jobbágyainak helyzete is. A gazdaság jövedelme viszont nem növekedett. A tenger melléki uradalmakban pedig az 1670-es években egyenesen mint boldog időkre emlékeztek vissza a Zrínyiek idejére, mikor „hajók és kereskedelmi áruk” érkeztek úgy, hogy „a szegény ember is pénzt kaphatott.”

2. Kincstári vállalkozások: bányagazdaság, kereskedelem és robotrendszer

A kincstári gazdálkodás legfőbb bázisai már korábban is a bányavállalatok voltak, most azonban jelentős változás következik be. Az 1650-es években a kincstári tulajdonban levő selmeci és körmöci nemesfémbányákon, s a selmeci rézbányákon kívül a bányák, kohók, hámorok jelentős részén még magánosok osztoztak, főurak, városok, kisvállalkozók – bányapolgárok és polgári vállalkozó társulatok. Fél évszázad leforgása alatt csaknem minden számottevő bánya a kincstár tulajdonába kerül. Körmöcbányától és Nagybányától Lipót császár a városok adósságai fejében veszi át a bányákat. A Szepes megyei gazdag rézbányák elkobzás és kényszerű birtokcsere útján kerülnek a Csáky család és több rézbányatulajdonos polgár kezébe a kamara tulajdonába (1670, 1687, 1690). Elkobzás útján válik kamarai tulajdonná a Zrínyiek cabari vasbányája és officinája (1670).

Erdély bányáit Lipót császár 1693-ban veszi állami tulajdonba. Sorra elbuknak az erőszakos kisajátítás ellen szívósan harcoló polgári vállalkozók is. A század hetvenes éveit végén még virágzó magánbányavállalat – a Fischer társulat – alig másfél évtized leforgása alatt összeomlik. Hiába remélik a sarokba szorított bányapolgárok, hogy a kincstárnak nyújtott tetemes kényszerkölcsöneik fejében megőrizhetik jogaikat. Vagy úgy járnak, mint Ehrenreutter bányapolgár, aki abba ment tönkre, hogy egész vagyonát a kincstárnak adta kölcsön. Vagy pedig egyszerűen nem bírják a fiscus ellenében az egyenlőtlen versenyt. Bárhogyan is szegényednek el, valamennyien kedvüket veszítve felhagynak a bányászattal. A magánvállalkozások összeomlása katasztrofális következménnyel jár, s ezt elsősorban a kincstári jövedelem elapadását vizsgáló udvari megbízottak ismerik fel és hangoztatják majd a század végén. Kifejtik, hogy a bányahozadékot nem az erőszakos fiskalizálással lehetne növelni, hanem egyedül azzal, ha visszaadják a magánosok vállalkozó kedvét, ha tudnának „kedvet csinálni a bányapolgároknak”.

Az ércbányászattal szervesen összefüggő ércolvasztás a nemesfém- és rézbányákban hosszabb-rövidebb megszakításokkal kizárólag a fiskus joga. Kamarai engedély nélkül sem új bányákat nyitni, sem új hámort felállítani nem lehet. Vasbánya- és rézhámorépítési kérelmeit következetesen elutasítja a császár mindenkinek, aki az udvari arisztokrácia vagy a dinasztia hitelezői körén kívül áll, legyen főúr, polgár, kamarai tisztviselő, vagy jobbágy. Ennek ellenére a vasbányászatban és vaskohászatban a magánvállalkozás szívósan tartja magát.

A XVII. század második felében már világosan elénkrajzolódik, hogy a vastermelés súlypontja, a XVIII. századi fejlődés bázisa – a korabeli vaslelő és hámoros helyek – Dunántúl (Vas megye), Erdély (Csík megye, Torockó, Vajdahunyad, az erdélyi érchegység) között Észak-Magyarországon alakul ki. A királyi magyarországi bányavidékeken (Gömör Szepesi Érchegység, Gömör, Szepes, Abaúj és Kishont vármegyék), Beszterce és Munkács környékén a vasbányák és hámorok a század végén is változatos tulajdonviszonyokat mutatnak, annak ellenére, hogy a legjelentősebb vashámorokat is magába foglaló főúri birtokok politikai perek útján történő fiskalizálásával s az olyan jelentős vashámor, mint az 1694 ősztén a Besztercebánya kölcsönével Stempel István által épített tiszolci, érdekkörébe vonásával a fémipar e bázisa is jelentős mértékben az állam kezébe került.

A bányák elsősorban nem a művelés gazdasági okai miatt jutnak zömmel a kincstár kezébe. Több császári rendelet, intézkedés, eljárás és jelentések sorának tanúsága szerint az államhatalom a várható haszon miatt tudatosan törekedett arra, hogy a bányászatot és kohászatot minél teljesebb mértékben hatalma alá vonja. Ezzel párhuzamosan játszódik le a másik, ezt kiegészítő folyamat: a bányavállalatok hatalmas bányabirtokokká bővülnek, amennyiben több uradalmat kapcsolnak hozzájuk. Így kerül a selmeczi bányakamara birtokába a revistyei, a saskői, továbbá a lipcsei uradalom. A besztercei rézbányavállalat birtokait az 1670. évi elkobzások során a likavai, zsolnai-litvai, nagyréti, és nagyócsai uradalmak növelik meg, 1683 után pedig a Radványiak radványi birtoka. A bányavállalat ilymódon biztosítja a fuvart, a fát, a mészkövet, a vízi energiát és a jobbágyrobotot a termeléshez. A kincstári birtokon tehát a robotrendszer hasonló terjeszkedése figyelhető meg, mint a magánföldesúri birtokon. Földesúri jog alapján jobbágyrobotra épülnek itt a kiegészítő üzemek is, bár az újbányai üveghutához sziléziai munkásokat is telepítenek. Lehetősége nyílik a nyereség növelésére a kor legváltozatosabb gazdasági egységeit létrehozó államhatalomnak a korai kapitalizmus vállalkozásait mindenütt végig kísérő módo-

kon is. A bányászoknak, tisztviselőknek eladott élelem, különösképpen pedig a bor és sör főleg az uradalmak jobbágyszolgáltatásaiból, a bányauradalmak sörfőző műhelyeiből kerül ki. Mintha a nagy földesúri gazdaságok alakulnának itt újjá a fiskus hatalma alatt. Csupán annyi a különbség, hogy az uradalom központja, éltető eleme, értelme a bánya. Egész birodalmak, a bányászat igényeihez igazodó gazdasági üzemegységek jönnek így létre. A bányauradalmakban fűrészmalomok, üveghuták, papír, lőpor, lisztelő, olajütő, kötőrő malmok létesülnek. A fuvarát mindehhez jobbágyok adják, robotszolgálatban. Az egyre terhesebb és egyre több munkáskezet igénylő vízszivattyúk mellett jobbágyok szolgálnak, legtöbbször robotban, vagy felében-harmadában bérért, de mindig teljes kiszolgáltatottságban. Érdekes fejlődési határhelyzet alakul itt ki: a bányában bérért dolgoznak s ilymódon elvben a bányauradalmak egybeszerveződve az iparral a kibontakozás bázisai lehetnének. Svédországban a kincstári uradalmak jobbágyainak helyzete lényegesen jobb mint a magánföldesúri uradalmakban élőké. De itt a robotkényszerrel élő kincstár semmivel sem könnyíti a jobbágyok viszonyait. Sőt megnehezíti: mindamellett pedig visszazorítja a bérmunkát és a magánvállalkozást. A fejlődés pedig nemcsak a bérmunkát, hanem a vállalkozás kibontakozását is megkövetelné. A városok anyagi helyzete ezalatt a félévszázad alatt leromlik. 1662-ben egy úrvölgyi vájár, Mercatoris Pál még 150 tallér hitelt tudott felvenni Hinterskirschner Mihály beszercebányai polgártól úgy, hogy ezüstneműjét és házáat kötötte le zálogul. A század végére általános lesz a már most feltűnő tendencia: a teljes elvagyontalanodás, az egyik hétről a másikra való tengődés a munkabérből. Ilymódon a kincstári bányászat is a második jobbágyság rendszerének kötelékeivel fűzi magához a környékbeli falvakat. A célszerűség szigorúan örökődik a fiskus érdekei felett és megfojt minden magánkezdeményezést más gazdasági ágazatokban is. Az 50-es évek elején Beszercebánya és más bányavárosok tömegével vonzzák a sörfőző, söráruló vállalkozókat. Később a sörfőzés és sörárulás is a fiskus vagy a kamaragróf kizárólagos vagy csaknem kizárólagos kiváltsága lesz. A fűrészmalomok csakis a bánya számára dolgozhatnak, az erdőhasználat a bányavállalat joga. A bányák és bányauradalmak kezelésére az jellemző, hogy a termelés költséges, a munkaerőt igyekeznek ugyancsak a végletekig kihasználni. Az 1650-es, 1660-as években sorozatos bérleszállítások követik egymást. A bányauradalmakból minden lehető jövedelmet sikerrel sajtolnak ki: a bányászok bérét már a tárna-bejáratoknál felállított italmérő helyeken visszaveszik, s miként 1679-ben a bányabírótság jelentéséből kiderül: hamis mértékkel mérik ki a sört, „lekiismeretlen dolog a bánya jövedelmezősége mellett még a munkásokon is olyan módon nyereszkeskedni... a munkások kényszerítettnek arra, hogy bérüket eligyák”. A befektetésre pedig nincs pénz és nincs gond.

A bányák üzemeltetését a főkamagrófi és alkamagrófi hivatal és a bányahivatal látta el, de ebben a fél évszázadban az udvari kamara egymásután küld ki biztosokat, vizsgálótiszteket ellenőrzésre, zavaros ügyek felgöngyölítésére. E nagyszámú hivatali apparátus – főpénztárosok, számvizsgálók, könyvvivők, titkárok, kezelőtisztek, számtisztek, iktatók – nem túl magas fizetést kaptak, s ez mégis a jutalmakkal, kegydíjakkal együtt számottevő összeget tett ki. S mi több, korántsem szolgált biztosítékkal. Csalások, hűtlen kezelési ügyek, következetlen udvari parancsok sokasága figyelmeztet a jövedelmeket apasztó tényekre, a termelési adatok megbízhatósága ellen kiáltó kérdőjelekre. Az 1677-ben kipattant nagy ezüstsikkasztási ügyben a selmeci tisztviselők egész sorát találták vétkesnek. Binz János Frigyes selmeci kereskedő közvetítésével éveken át juttattak ki és ad-

tak el ezüstöt Sziléziába, főleg Boroszlóba. Bethlen Miklós írja, hogy Erdélyben a „szemét is ellopják” a kamarának.

1650-ben egy bányamester a réztermelés hanyatlásának egyik legfőbb okát azzal magyarázza, hogy nincs elegendő munkás, s több évre visszamenően kimutatja, hogy a vájárok száma és a kitermelt mennyiség között összefüggés van. Több hasonló vizsgálat és mérlegelés után vezették be a bányászok új munkarendjét. Lipót császár 1662. feb. 10-i utasítása az addigi 4 órás műszak helyett 8 órás műszakot rendelt el. Addig egy és ugyanaz a bányász dolgozott egy-egy fejtőhelyen. Most áttérnek az éjjel-nappali munkára. Vájárok, csillések, ácsok 8–8 órát dolgoznak, reggel 4–12-ig, 12–8-ig és 8-tól hajnali négyig tartó műszakokban. A szepesi bányákban az addigi 6 órás műszak helyett a század végén vezet be a kincstár a 8 órás műszakot.

Szomolnokon 1689-ben 252 bányász és 94 kohómunkás dolgozik. Az úrvölgyi rézbányák munkásainak a száma 1657–1661 között 635. Rendszeressé válik, hogy a vízszivattyúknál, az ércszállításban a jobbágyok hasonló műszaki váltásban robotolnak. Ércválogatásra egyre gyakrabban rendelnek be bányász özvegyeket, azzal, hogy különben megvonják tőlük a nyugdíjszerű ellátmányt. Ilyen körülmények között a termelés tényleges eredményeiről nyert adatokat csak nagy fenntartásokkal vehetjük számba, bizonyos csak annyi, hogy az írtózatosan kizsigerelt emberek munkája révén született.

Körmöcön nyereséges és veszteséges esztendők váltogatják egymást. Az 1679/82. évi jelentés szerint a pénzverésből az elmúlt 10 esztendőben a kincstár átlagosan 3 219 663 Ft nyereségre tett szert. Viszont 1688–98 között az évi veszteség átlag 4837 forint. A selmeci ezüsttermelésben az 1620–1658 között Bécsbe szállított ezüst mennyiségről készült kimutatás szerint 1648-tól jelentős emelkedés következett be. Visszaesés az 1680-as évekre jellemző. 1690-ben a termelés 21 517 márkányi ezüstre rúgott. Felsőbányán a termelés töretlen fellendülését mutatják adataink: 1660–1679 között a jövedelem 74 074 Ft. A réztermelés nehezen áttekinthető adatai szerint a besztercebányai bányákban 2–3 ezer mázsával számolhatunk. 1659–1666 évek között összesen 3715 mázsára tehető az évi átlag. A termelés súlypontja a század végére Besztercebányáról Szomolnokra, a szepességi bányákra helyeződött át.

Minden nehézség ellenére a rézbányászat ebben a fél évszázadban nagyon jól jövedelmezett. A rézkereskedelmet is bérlő Joanelli nyeresége a befektetés 30%-át is elérte, 1651–1667 között 300–400 ezer arany körül mozgott. 1682–83-ban a kincstár csak a besztercei rezen 58 262 arany tiszta hasznot nyert, 1687–1689 között pedig a szepesi bányákból 93 431 magyar arany nyereségre tett szert. De a bányák felülvizsgálására 1689-ben kiküldött Brenner udvari tanácsos jelentésében kifejti, hogy ha emelik a munkások létszámát és a munkaidőt, akkor magasabb termelési szintet érhetnek el és 50 000 arany nyereségre számíthatnak.

A kincstári vashányászatot és kohászatot súlyos termelési zavarok jellemzik ugyan, de viszonylag itt a legtöbb a befektetés. Új zúzóvasakat építenek a breznicskai és rohnczi „vas-officinában” és sok kísérletezés után 1692-ben Libetbányán megépül és működni kezd az első nagyolvasztó. Kétségtelen, hogy a bányatulajdon koncentrációjában lejátszódó folyamat, a technikai színvonal emelésére tett kísérletek sora már a XVIII. századi fellendülést készítették elő. Jelenlegi összevetések szerint tehát a bányászat és kohászat termelési szintjét nem a bányák kimerültsége befolyásolta kedvezőtlenül. Nem okoztak számottevő visszaesést a háborús viszonyok, a piaci igények pedig egyenesen ösztönzően

kellett, hogy hassanak. Lényegében nagy üzemegységek jöttek létre, s ha ezek az örökös jobbágyság s a feudális földtulajdon keretei közé illeszkedtek is, elég sok energiát koncentrálhattak a célszerű, eredményesebb termelés érdekében. Csakhogy ezek az energiák mégsem térültek meg, a bányászat technikai színvonal és termelékenysége tekintetében hanyatlás képét mutatja.

Vichter von Grueb 1684. évi jelentése szerint a besztercebányai rézbányák ellátmányára az udvar semmit nem adott, noha a rezet Bécsbe szállították, a művelés költségeit a selmeci kamara jövedelméből fedezték. Mivel azonban Selmecen megapadt a termelés, ha az udvar évi 50 ezer forint ellátmányt nem ad, a művelést nem tudják tovább folytatni. A kincstár képtelen volt a bányákat önállóan üzemeltetni, kölcsönök fejében a különböző pénzembereknek adott szabad kezét vagy számtalan hitelezővel osztozott a hasznon. A korszak főkamaragrófjai – Sonnau (1658-ig), báró Chaos Konrád (1659–1663), Joanelli, Vichter von Grueb (1685) – egyben a kincstár nagy hitelezői, pénzügyetek lebonyolítói és a bányatermékek kereskedelmi monopóliumának haszonélvezői is voltak.

A régi bányapolgárok, kisvállalkozók, polgártársulatok helyett most a fiskus pártfogoltjai bérelték vagy fölőzték le a bányák hasznát. Montecuccolinak és több hadseregtisztnek, főtisztviselőnek volt ideig-óráig bányatársulati része, s ez még a jobbik eset volt, hiszen a főhivatalnokok és hadseregtisztek gátlástalanul ürtgették a pénztárat.

Erdély bányái a fejedelemség elfoglalása után, a század végén kerülnek a Habsburg állam kezébe, de a magyarországi tendencia itt is érvényesül. A sóbányákat 1684-ben Apafi fiskalizálta, a gazdag arany- és higany- (kéneső) bányákat a sóaknákkal együtt erdélyi főurak árendáják ideig-óráig a fejedelemségtől. 1694-ben 100 000 Ft kölcsön fejében a főurakból álló Societas Arendatorum bérlé az erdélyi fiskalításokat. A csíki vashámor haszna az államosítás után háromfelé oszlik, egyharmada a Guberniumot, egyharmada Apafi fejedelmet illeti, s egyharmada jut a műveltető bérlőnek, Apor Istvánnak. Az államhatalom magánipar-támogatására némi halvány kezdeményezés utal. A posztómívesség fellendítésére Bornemissza Anna fejedelemasszony neve alatt a fejedelmi hatalom 1680–1687 között gyapjával, festékekkel, és talán vásárlási kedvezménnyel támogatta a „vinczi német posztócsinálót”. A Habsburg államhatalom polgári magánipar-pártolásával korunkban még ilyen halvány nyomokban sem találkozunk, bár lehet, hogy csupán az ilyen irányú kutatások hiánya miatt. Tervekben azonban nincs hiány. Ismeretes, hogy Kollonics Lipót Esztergom közelében bőripari manufaktúrát készült létrehozni.

Nagyobb üzemeket a török háborúk során a hadiellátás szolgálatában létesített a kincstár, az 1650-es években Kassán császári „officina” – ágyúöntőház és puskaforralom – működik. 1661–64-ben az alsó-magyarországi főkamaragrófság Garam-völgyi vasművei bombát és ágyugolyót öntöttek, gránátot és puskát is készítettek. 1659-től a katonaság élelmezésére Győrött, Komáromban és Pozsonyban kenyérsütő üzemeket hoznak létre. Gabonaőrlésre Lipótvár körül 1683 után kincstári malmokat építenek. 1687-ben gabonaőrlőmalom, továbbá papír- és löpőmalom és egy nagy ágyúöntőműhely üzemegyüttes építését kezdi meg a kincstár. Létrehozzák a pozsonyi hajóépítő arzenált és a Száva-parti hajóépítő telepeket.

A kincstári gazdálkodás általában a bérleti rendszer keretei között épült ki. A bérleti rendszer azonban nem kedvez a lassan megtérülő befektetéseknek, amikor az udvar önkényesen adta vette, függesztette fel vagy még lejárt előtt megszüntette a szerződéseket, ha anyagi érdeke úgy kívánta. A bérlők csak a gyors hasznot hajszolták. Tőke-

befektetésre ebben az időben úgy látszik, a kincstárnak nem volt módja, a magánosokat pedig nem pártolta, nem ösztönözte. Mindemellett a vállalkozások állami kiváltságok révén végbement koncentrációja a gazdasági élet természetes folyamatát megbénította. Montecuccoli bányarész tulajdonos és ideig-óráig nagy marhakereskedelmi üzleteket is lebonyolít, mégpedig katonai, állami tisztsége és nem tőkeereje révén. Joanelli kézben tartotta a posztóüzletet, a vasgyártást, a hadiipart, faggyúval is kereskedett, s őt illeti a bányászok élelmezésének és a bor- és sörárulásnak a joga is. Érthető, ha a bányabérletek révén nyert mellékvállalkozásokból is gyors és sok jövedelmet akarnak kicsikarni, mert a bányajövedelemből minden bérleti szerződés ellenére a kincstár, vagy a kincstár nevében az udvari arisztokrácia különböző csoportjai bármikor meríthettek.

1658-ban a császárválasztás költségeire 100 000 tallért kell Sonnau főkamagrófnak személyesen Frankfurtba vinnie, de még ugyanabban az évben Sinzendorf követel sürgősen újabb százezetet. Az udvar kimeríthetetlen pénzforrásként kezeli a bányákat. Hol a pénztári készletekből kell a megszorult udvartartást kiegészíteni, hol a tisztviselők kötelesek összeadni vagy összeszedni kölcsönt. Így 1685-ben a császári hadsereg szükségére 30 000 forintot kívánnak, ám az ajánlat úgy látszik, kevesebb, mert a főkamagróf azt írja, hogy a pénztároستól és a könyvvivőtől 5 ezret vár és kevesebbet el sem fogad. 1686-ban az udvari kamara elnökének és tanácsosának fizetését – 12 000 és 2100 Ft – a körmöci kamarától utalványozzák, 1688-ban az ebersdorfi császári kastély építésére kell sürgősen 12 000 tallér aranyat küldeni, 1694-ben a császári fizető hivatalba 16 000 aranyat, a rézeladó hivatalnak 8000 forintot, Oppenheimernek 25 000 forintot adni. 1695-ben Körmöcről az udvari kamara évente 300 000 rh. forint beszállítását kívánja.

Az államhatalom legfőbb törekvése, hogy a bányákon kívül más gazdasági értékekre is rátegye a kezét. Az ország egyik legfőbb kereskedelmi kulcshelyéért, az adriai tengeri kikötőkért 1650-ben a védvámfelállító és a Zrínyi testvérekkel és Frangepán családdal szerződést kötő Velencével csaknem háborúba átcsapó küzdelem kezdődik. Velence fegyveres bárkákkal biztosítja a faeszközök, marhák és egyéb kereskedelmi cikkek szállítását, viszont a császári őrségek is parancsot kapnak a szállítmányok fegyveres feltartóztatására és az udvari kamara szakértői ezredek felvonultatását, ágyúkat, lőport követelnek. Ajánlatok futnak be az udvari kamarához a kikötők, tengerparti raktárak felégetésére is. Ugyanakkor kiderül azonban, hogy a kincstári kereskedelem egyik legnagyobb gátja a szállítók és rakodók hiánya, mindezt csak jobbágyrobottal, vagy részben jobbágyrobottal lehet megoldani. Az állami támogatást élvező kereskedő osztrák főurak, mint pl. a lőporral kereskedő Puchheim, vagy a murányi uradalomra vashámorai miatt is pályázó, a gyapjú- és sertésügyleteket lebonyolító s a harmincadosoknak is sok gondot okozó Rottal, indigenatusság- és uradalomszerzési igényeinek egyik fő hajtóereje, hogy ezáltal ingyenes munkaerőhöz jutnak.

Az Orientalische Compagnie részvényesei egytől-egyig udvari arisztokraták voltak, élükön Lobkovitz és Sinzendorf hercegekkel, Béctől Belgrádig többnyire hajón, Belgrádtól Konstantinápolyig szekereken, de hogy a vámokat megkerüljék, előfordul, hogy már Béctől szárazföldi úton nagymennyiségű árut (20 q vasat, 20 q acélt, 20 q bádogot, 9 q ónt, 4800 kaszát, 8500 nürnbergi kést és egyéb vasárut, fűszert stb.) szállítanak török területre, Konstantinápolyba, s hajóik és szekereik textiláfélekkel (tafota, damaszt, különféle atlasz, gyapot, selyemszövet, patyolat, szőnyegek, függönyök), bórrel és lószerszámokkal megrakodva térnek vissza. Hamarosan kisajátítják a marhakereskedelmet is. Az

udvari kamarának a kincstári jövedelem növelésének módozatait vizsgáló bizottsága jelentése alapján a császári biztos 1679-ben elrendeli: a bányauradalmak prefektusai a bor- és sörméréssel, sóárulással, viasztermeléssel „és más iparral” bővítsék az uradalmak bevételeit. A fiskális birtokokon növekszik a jobbágyi termékjáradék. A kincstári vállalkozók kereskedelmi ügyleteiben a fuvar és rakodás munkaszervezési feladatait a vármegye köteles ellátni császári utasításra, miközben a fuvar és rakodás a magyarországi jobbágyság állami szolgáltatási kötelessége lesz. Ilymódon az államhatalom megszabta köteles munkaszolgáltatások – hosszúfuvar, várépítkezés, út-, hídkarbantartás – köre bővül ki véghetetlenül. A törököt kiűző háború idején a hadiellátás – élelem-, lőszer-szállítás – akkor is, ha kereskedelmi vállalkozók bonyolítják le, a jobbágyságra hárul javarészt és megszervezése a vármegyék feladata lesz.

A hegyaljai borvidék 1670 után kerül nagyrészt kincstári tulajdonba. Művelését először robot- és gyermekmunkával végezteti a kamara, ami viszont olyan rombolást okoz, hogy új telepítésekkel kell a szőlővidéket újjáépíteni. A szőlőtelepítést azonban már árendába adják ki.

A kincstári vállalkozások ugyan csak a XVIII. századi fejlődés előképei. Ugyanúgy két tendenciát hordoznak magukban, mint a magánföldesúri vállalkozások. Országos szintű lehetőségeikkel maguk köré szervezhetnék volna a magánvállalkozók körét, s növelhetnék volna a bérmunkalehetőségeket. De a kincstári vállalkozások nem tisztán kincstári vállalkozások, hanem az udvari arisztokrácia és a külföldi hitelezők állnak mögöttük. Emellett az államhatalom nem szólt bele alakító erővel a földesúr–jobbágy viszonyba és nem segítette feloldani a föld feudális tulajdonviszonyainak kötöttségeit, mivel a fiskus és a mögötte álló udvari arisztokrácia és vállalkozók éppen a földtulajdon feudális kötöttségeiből húztak jelentős hasznot. Mindamellet a császári hatalom földesúri jog alapján vette ki a városok kezéből a hámtartás, sörfőzés, sóárulás és más üzemszerű ipari tevékenység jogát.